

Utasi Ágnes: A bizalom hálója – Mikrotársadalmi kapcsolatok, szolidaritás

A könyvismertetést írta: Kocsis Tamás

Témák: bizalom, boldogság, életminőség, empíria, gazdagság, hagyomány, individualizmus, kapitalizmus, egyház, Magyarország, materializmus, munkanélküliség, segély, szegénység, szociológia, szolidaritás, szubszidiaritás, társadalom, vallás

Milyen segítségre számíthatnak ma Magyarországon az elesettek? Mire van szükség az emberek szerint a boldogsághoz? Jobb volt-e a Kádár-rendszerben, mint ma? Ilyesféle kérdésekre kaphatunk választ a szociológus Utasi Ágnes legújabb könyvéből. A téma magában is fontos, de e gondolatok jól elhelyezhetők abban a tágabb rendszerben is, amely az emberi teljeséget a társas, a kulturális, a természeti és a vallási gyökerek épségével hozza összefüggésbe (lásd *Gyökereink*; Kairosz, 2002). *A bizalom hálója* című könyv segítségével a társas gyökerek magyarországi állapotára, a társadalom ebből a szempontból értelmezhető integrálására következtethetünk.

A mű nehéz olvasmány, nem a nagyközönség számára készült. A számok erdejében való tájékozódáshoz elkél az alapfokú statisztikai jártasság (lásd a korreláció, szignifikancia, szórás stb. fogalmait), számos – többnyire felesleges – idegen szó, valamint a sűrű, apró betűs szedés nehezíti az olvasást. A kutatások – a sokak által – a tudományosság mércéjeként elfogadott mennyiségi jellegű (kvantitatív) adatokat szállítják, nem számszerűsíthető információk feltárását célzó mélyinterjúknak, minőségi jellegű (kvalitatív) elemzéseknek nyomát sem találhatjuk. E hiányosságot valamelyest ellensúlyozzák a friss (1998 és 2001 közötti) és viszonylag nagy elemszámú (ezres, tízezres nagyságrendű) minták, amelyek alapján a feltárt összefüggések viszonylag megbízhatóknak tekinthetők. Kár, hogy a nagy elemszám ellenére is többnyire csak keresztábrákkal és százalékos arányokkal találkozunk (szinte teljesen hiányoznak a kifinomultabb, többváltozós statisztikai elemzések), s ugyanígy sajnálatos, hogy – a mintanagyságot leszámítva – az adatfelvételek körülményeiről sem tudunk meg sokat. Ezekről pusztán misztikus kódok (például ISSP/Kapcsolatok, 2001 vagy Demokrácia, MTA PTI, 2000) tájékoztatnak, melyek alapján, szívós kutatómunkával, esetleg többet is kideríthetünk – valamilyen más forrásból.

Az alábbiakban eltérek a könyv eredeti szerkezetétől, s először a szubjektív életminőséggel kapcsolatos eredményeket mutatom be, majd bizalmunk forrásairól ejtek szót, ismertetem, hogy a kutatások szerint mely területeken vagyunk valóban önzetlenek, s hogy mi jellemzi a családon belüli szolidaritást, a családdal kapcsolatos értékeket.

A könyv szubjektív életminőséggel foglalkozó fejezete szilárd alapokra épít: *“Miután a 19. század végéig igazán esélye sem volt annak, hogy a gazdaság a társadalmak rétegeinek többsége számára lehetővé tegye az anyagi javak birtoklásának bőségét és általánosan magas színvonalát, a közösségi kapcsolatokból származó örömmön, a természet harmóniáján, az emberhez méltó munkán, vagy a vallások tanainak hitén és elfogadásán kívül tartósan más boldogságforrással nem igen rendelkezhettek a társadalom tagjai.”* (68. o.) Időközben az anyagi javak termelése és fogyasztása korábban soha nem látott méretet öltött, s ennek kapcsán egyes

társadalomkutatók már egyenesen a – korábban mindig létező – társadalmi különbségek jelentős csökkenését, az újonnan kialakult munkásosztály “elpolgárosodását” várták (70. o.).

Amint azonban az anyagi jólét (welfare) magas szintre emelkedett, egyrészt világossá vált, hogy ez önmagában nem elég a “minőségi élethez”, fontossá váltak az élet nem anyagi dimenziói is (életminőség, well-being), másrészt kiderült, hogy az anyagi gazdagság bővülésével egyáltalán nem a várható mértékben csökken a javak egyenlőtlen eloszlása (70–71. o.). “*A civilizációs legfejlettebb társadalmakban is jobbra élnek olyan rétegek, amelyek biológiai szükségleteiket alapszinten is alig képesek kielégíteni*” (71. o.) – azaz a minden csónakot egyformán megemelő dagály képzetét a szegénységgel és a gazdasági növekedéssel kapcsolatban a statisztikák cáfolják.

Mindezek kapcsán a szociológiában is előtérbe kerültek az “életminőség-kutatások”. Ezek a munkák abból indulnak ki, hogy “*az anyagi igényeken túl elengedhetetlen a »lelki« szükségletek, vágyak kielégítése ahhoz, hogy az ember jól érezze magát, »jóllétben«, megelégedetten, boldogan éljen*” (71. o.).

Társadalmunk közelmúltjában kiemelkedően fontos és jelentős esemény az 1989-es rendszerváltozás. Ez szinte kínálja a korábbi és az új rendszer közötti összehasonlítást. Több, egymástól független kutatás is arra a meglepő (?) következtetésre jutott, hogy az idősokban sokak szubjektív életminősége jelentősen romlott, helyzetüket többen kilátástalannak érezték. A szerző szerint ennek elsődleges oka a megbomlott makrotársadalmi integráció: az “újrapakapitalizálódás” lebontotta a “felülről” kötelezővé tett teljes foglalkoztatottságot és az újraelosztó állami szociálpolitikát. Ugyanakkor, az emberek szintjén vizsgálódva, csökkent a társadalmi csoportok, rétegek önvédelmi összekapaszkodása is, visszaesett a kapcsolathálókön keresztüli forrásáramoltatás, ami akkoriban a hatalommal szembeni védekezést is szolgálta (74. o.). Tegyük hozzá: az egykori cinkos összekacsintások-együttműködések (mondjuk az állami vállalatok apránkénti hazahordásában) egy velejéig torz struktúra által kitermelt bajtársi szolidaritás cselekményei voltak, azonban, úgy tűnik, még az efféle szolidaritást is kikezdte az új, versengésen alapuló kapitalista rendszer.

Az átalakulással terjedő általános bizonytalanság-érzés még azoknak a szubjektív életminőségét is rontotta, akiknek volt munkájuk, akiknek anyagi helyzete, életszínvonala stagnált, netán emelkedett (76. o.). A kutatások szerint egyedül a család változatlanul fontos szerepe tudott valamelyest enyhíteni a nehézségeken. A szűk család és a bizalmas barátok közötti szolidaritás továbbra is erős maradt, miközben a tágabb társadalmi kapcsolatok szerepe erősen csökkent. Ez utóbbi súlyos probléma, s társadalmunkban tovább erősíti a család szolidaritásában betöltött szerepét. (A teljesség kedvéért megjegyezzük, hogy *Kopp Mária*, 2002-es felmérések alapján, a magyarországi bizalmi szint emelkedéséről, a rendszerváltozás előtti bizalom mértékének megközelítéséről beszél.)

A fentieket látszanak alátámasztani azok a 2000-ből származó kutatási eredmények is, amelyek szerint az emberek a magánszférájukkal (ház, lakás, lakókörnyezet) sokkal elégedettebbek, mint a tágabb társadalmi környezet életminőséghez köthető tényezőivel (demokrácia működése, környezetvédelem, közbiztonság) (77. o.). A materializmust (anyagiasságot) illetően azonban kapitalizmus és szocializmus között nincs különbség: messze az anyagi helyzetükkel a legelégedetlenebbek az emberek, s még a pénzzel meg nem vásárolható szubjektív jóllét (tehát nem jólét!) mértékét is döntően anyagi megfontolások befolyásolják (76. o.). 2000-ben ezt az elégedetlenséget már kevésbé lehet az 1990-es évek valóban rosszabbá vált anyagi körülményeivel magyarázni, hiszen például az egy főre jutó reáljövedelem ekkorra már erősen megközelítette az 1989-es évi szintet. A megváltozott referenciapont (tudniillik hogy most már nem annyira a környező országok lakosainak anyagi helyzetéhez viszonyítják

az emberek a sajátjukat, hanem a világ leggazdagabbjaihoz) valószínűleg fontos szerepet játszik az elégedetlenségben.

Árulkodó ugyanebben a felmérésben, hogy az emberek szerint mely tényezők fontosak az életminőséghez. Sorrendben a legfontosabbnak az egészség, a család, a jövedelem és a szerelem bizonyult, míg a sor végén a hit és a politikai beleszólás kullognak. A hit tehát az utolsó előtti helyre szorult, bár a megosztottság e kérdésben a legnagyobb (79. o.). Mindez az elmúlt néhány évtized erőszakos vallásellenessége miatt aligha meglepő. A politikai beleszólás valamelyes lehetősége pedig, amely az 1989 utáni rendszer egyértelmű hozadéka, az emberek szubjektíven megélt életminőségén semmit sem javított. Így, utólag, már nagy biztonsággal kijelenthető: a rendszerváltozást Bécs csillogó bevásárlóközpontjai inkább motiválták, mint a politikai szabadság ígérete.

A szociológiai életminőség-kutatások tehát igazolni-magyarázni látszanak azokat a széles körben osztott nézeteket, melyek szerint “a Kádár-rendszer jobb volt”. Ebből azonban szerintünk korántsem következik az állítás, hogy a Kádár-rendszer önmagában jó is volt, vagy hogy kisebb-nagyobb korrekciókkal, de megfelelő alap lett volna a továbbépítkezésre. Inkább úgy tűnik, hogy a kapitalizmus, a fogyasztói társadalom olyan változatát “sikerült” meghonosítanunk, amely a társadalmi integráció “szocializmust” túlélő maradványait – végleg vagy átmenetileg, de – szétzúzta (objektív vetület) (32., 74., 112. o.), s ehhez kell még hozzáadnunk a múltat megszépítő emlékezetet is (szubjektív vetület).

A bizalmunk forrásait firtató 2000-ben készült kutatás szerint leginkább önmagunkban és családjunkban-rokonságunkban bízunk, miközben 68%-unk szerint “általában nem bízhatunk” vagy “sohasem bízhatunk meg” az emberekben (34–35. o.). A rokonokba vetett bizalom kedvező a tradicionális értékek szempontjából, az azonban már kevésbé lelkesítő, hogy ez a bizalom a nem rokonok (munkatársak, szomszédok) iránt már kevésbé mutatkozik meg (szemben a másfél évtizeddel korábbi helyzettel – 32. o.), valamint hogy Istenben (aki szintén szerepelt a kérdőívben a bizalom lehetséges forrásaként) továbbra sem bíznak az emberek.

Nem rokonok legfeljebb katasztrófa esetén számíthatnak önzetlenségünkre – átmenetileg (51. o.). S a megmaradt, bizalmasnak nevezett kapcsolatok zöme is inkább egyfajta “kapcsolati tőke”-építést szolgál, s nem önzetlen (altruista) motivációkra épül. A barátság kölcsönös érdekeken alapuló szövetség, csakúgy, mint a házassági (vagy élettársi) kapcsolat. Az önző, individuális értékpreferenciák tehát azokba a kapcsolatokba és viszonyokba is beszivárognak, amelyeknek alapvetően menteseknek kellene lenniük ezektől. A kapcsolati tőke építése például még a – csekély arányú – karitatív részvételt is inkább motiválja, mint az önzetlenség, ez talán csak a vallásos segítségnyújtó szervezetekben aktívan segédkezőkre érvényes kevésbé (53. o.).

A kutatási eredmény, miszerint azok adakoznak inkább, akiknek van miből, nem meglepő. Annál figyelemreméltóbb, hogy azok ellenzik a leginkább a szülők és a rosszabb helyzetű barátok megsegítését (azaz gyenge, de szignifikáns kapcsolat mutatkozik itt), akik individualizáltabbak: az iskolázottabbak, a nagyobb városokban élők és a tehetősebbek. Ezzel szemben a vallásosság egyértelműen nagyobb egyetértést valószínűsít e szolidaritást illető kérdésekben (közepesen erős, szignifikáns a kapcsolat; 64–65. o.).

Hasonló eredményeket kapunk akkor, ha az intézményesen szervezett szolidaritással való egyetértést vizsgáljuk (a gyermeket vállalók állami támogatása és a munkaképtelen idősök segítése alapján). “*Minél individualizáltabb, forráserősebb csoportba tartozik a válaszadó, annál nagyobb eséllyel utasítja el attitűdjében, elveiben a segítségnyújtó önzetlenséget*” – vonja le a kutatási eredmények alapján a következtetést a szerző. E csoportok elsősorban a kölcsönös érdekelttség, a reciprocitás alapján vállalják a segítségnyújtást (valamit valamiért; 66. o.). Ugyanakkor a korábban említett magától értetődő összefüggés – tudniillik hogy az ad, akinek van miből – fényében is fontos és biztató, hogy az elméletben és gyakorlatban is szo-

lidaritáshiányos csoport aránya 2001-ben mindössze 6,3% volt; szemben a minden szempontból szolidárisokkal, akik még mindig a társadalom nagyobb hányadát teszik ki (57%). Ők működtetik a társadalom önvédelmi rendszerét (67. o.).

Fontos, hogy az intézmények által megvalósított szolidaritási akciókat nem azért utasítják el egyesek, mert személyesen kívánnak szembesülni a szegénységgel, az elesettséggel. Éppen ellenkezőleg, enklávékba tömörülve, vagy – biztonsági őr és recepciós híján – vasrácsok és szalagzárak mögé lapulva próbálják átvészelni, figyelmen kívül hagyni az efféle helyzetet (31. o.). Ha ez az egyetlen válasz a kihívásra, akkor kénytelenek vagyunk önzésre és beletörődésre gondolni.

A szolidaritást mutató válaszadók is a legszívesebben személytelen szervezetekre bíznák a munkát (52. o.), semmint vállalnák a szegénységgel való személyes szembesülést. Ráadásul maga a rászoruló is inkább egy személytelen intézmény segítségére vár: a segítő személyes ismerete görcsös viszonzási kényszert vált ki (amelyre többnyire nem képes, s így belső lelki ismeret-furdalást okoz a hosszú távú kölcsönként felfogott segítség viszonzás nélküli elfogadása). Ez tovább táplálja és igazolja “a világot a pénz forgatja”-feltételezést, s teljes mértékben ellentétes a John F. *Kavanaugh* által hangoztatott – és Jézus életpéldájában is megmutató – személyes forma életünkben való megvalósításával és elmélyítésével (*Krisztus követése a fogyasztói társadalomban*; Ursus Libris – Altern-csoport, 2003), csakúgy, mint a szubszidiaritás egyházi társadalmi tanításban is megjelenő elvével.

A család igen fontos érték, mert a társadalom alapvető egységéről, a szolidaritás és az integráció alajáról van szó, s az emberek többsége is egyetért mindezzel. A hagyományos családot régen sem pusztán a gazdasági kényszerek hozták létre és tartották egyben (bár minden bizonnyal ezek a tényezők is fontosak), hanem jelentős összetartó ereje volt a környező közösség kulturális értékeinek is – főként a történelmi egyházak által közvetített értékeknek (83. o.). “*Úgy tűnik, hogy csak azokban a fejlett ipari társadalmakban maradt fenn a tradicionális házasság többé-kevésbé változatlanul, ahol erősek a család fennmaradására készítő kulturális tradíciók, közösségi elvárások, ahol erős maradt a vallásos értékkövetés*” – írja a szerző (84. o.). Fontos tehát a tradicionális családértékekkel összefüggő vélemények vizsgálata.

Ezt a vizsgálatot egy-egy ezerfős magyarországi reprezentatív minta segíti 1991-ből és 1998-ból, így mód van az időbeli változások elemzésére is. A felmérésekből kiderül, hogy a tradicionális családi értékeket illetően erős a fiatalok és az idősek közötti véleménykülönbség, ám e különbség csökkent az eltelt időszakban. Sajnos e nagyobb egyetértés nem úgy jött létre, hogy a fiatalok az idősekhez hasonló, úgymond konzervatív álláspontra helyezkedtek, hanem fordítva. Így például az eltelt időszakban növekedett az elfogadás az élettársi kapcsolatot, a házasság előtti szexuális kapcsolatot és az azonos neműek közötti szexuális kapcsolatot illetően, s csökkent a tradicionális családi munkamegosztás helyeslése – azaz növekszik annak elutasítása, hogy a férj keressen pénzt, a nő inkább családellátó legyen; illetve egyre kevésbé tartják károsnak a család számára a nők napi nyolcórás foglalkoztatását.

Azonban a társadalom *többsége* – ha csökkenő arányban is, de – még mindig elutasítja az emancipálódott nőt a családban (azaz legfeljebb részmunkaidős foglalkoztatást tartana helyesnek), elveti a házasságon kívüli (és a homoszexuális) kapcsolatokat, sőt, a házastársi hűség iránt kifejezetten növekszik az igény (95. o.). A szerző mindezek láttán egyenesen értékellentmondásokról beszél. “*A többség nem lát kivétlivalót az élettársi kapcsolat, próbaházassági együttélés választásában. A házasságkötést követően azonban hirtelen tradicionális értékpreferenciákat követel a fiatal házasoktól... [A fiatal házas] partnerkapcsolata a környező közösség szerint válják tradicionálissá, miközben a házasságkötést megelőzően a tradicionális értékeket »joga volt« negligálni.*” (96. o.)

“Miközben a társadalom nagy része fenntartás nélkül elfogadja az élettársi együttélést, ugyanezen válaszadók többsége vissza kívánja irányítani a nőket a főhivatású feleségszerephez... Az élettársi együttélést engedélyező tradícióoldó társadalmi konszenzus hatására növekszik az élettárral gyermeket nevelők aránya csakúgy, mint a többedik élettársi kapcsolatban élőké, s a gyermeküket egyedül nevelőké. Ilyen esetben hova tartozzon a »pénzkereső férj?«, kit tartson el? Korábbi élettársát és gyermeke anyját, vagy aktuális élettársát/házastársát, aki esetleg ugyancsak újabb gyermeke(i) anyjává vált? Az élettársi kapcsolatban szült anya e vélekedés szerint vajon feleség vagy nem feleség?” (97. o.) Félő, hogy ezen ellentmondások feloldása úgy történik majd, hogy a házasság intézménye még inkább kiüresedik (modernizálódik); végképp megszűnik férfi és nő között minden hagyományos munkamegosztás; vagy ha mindez nem is történik meg, akkor az emberek egyre nagyobb arányban fogják mellőzni a házasságkötést. Ez azonban, amint Utasi Ágnes is megállapítja, a társadalmi, s különösen a párkapcsolati szolidaritás szempontjából kifejezetten káros, azaz csökken a partnertől szolidaritást remélhetők és elvárhatók aránya (97. o.).

Az értékek mindezen változásait, úgy tűnik, jól magyarázza az a társadalmi közeg, amely elveti az önkorlátozást, s támogatja az én előtérbe helyezését, az önmegvalósítást és a hedonizmust. A magyar válaszadók többsége továbbra is a családot és a gyermekeket tartja az élet értelmének, ám amikor “a családtól mind több időt távol töltő, gyerekeivel alig találkozó szülőt megkérdezik, hogy »miért hajtja magát«, miért a jövedelmek növelésének szakadatlan kényszere, önmaga előtt tagadva az igazi okot – amely többnyire nem más, mint a civilizáció által gerjesztett fogyasztás, szerzésvágy és/vagy siker-cél realizálása, vagyis az individuális önmegvalósítás szükségletei –, a »családért teszem« öncsaló választ adja” (84. o.).

Utasi Ágnes egy helyütt utal arra, hogy a gyors társadalmi változások között csak az egyházak tanításai, értékei maradtak változatlanok és önmagukban konzisztensek, ám hatásuk gyenge, a fiatalok kis hányadát érik el, s távol kerültek a társadalmi gyakorlattól (84. o.). Vajon hozzá kell-e igazítani ehhez a trendhez a vallási tanításokat, ily módon kell-e népszerűvé válnia az egyháznak? Nos, meglehet, a “modern világhoz” való igazodással szélesebb rétegeket lehetne “megszólítani”, de egyúttal azt is megkérdézhetnénk, hogy volna-e bármi értelme ennek? A kutatások alapján megmutatózó csökkenő szolidaritás, az önzetlenség háttérbe szorulása, a baráti/családi kapcsolatok egyre érdekeltőbbé válása és az emberi kapcsolatok általános elszemélytelenedése mind a tradicionális értékek és viszonyok fontosságát húzzák alá, amelyek szembehelyezkednek ezekkel a folyamatokkal. Az egyháznak tehát aligha a szolidaritást is erősítő értékek feladását kell fontolgatniuk, éppen hogy arra lenne égető szükség, hogy következetesen és hitelesen képviseljék ezeket a világban és bátran emeljének szót ezek érvényesülése érdekében.

Utasi persze nem áll nyíltan valamely értékrend mellé, könyvének tárgyalásmódja nem értékelkötelezett, igyekszik tárgyyszerűen bemutatni a társadalmi szolidaritás kedvezőtlen tendenciáit, s a véleményalkotást az olvasóra bízta. Ezúttal azonban nem nehéz a sorok között olvasni. Könyve több pusztá adattárnál, különösen hogy az egyes témaköröket rövid szakirodalmi áttekintés vezet be. Mégis, szerintünk elsősorban azért érdemes kézbe venni a vékony kötetet, mert társas viszonyaink érdemi kérdéseit vizsgálja, s ezekkel kapcsolatban friss és megbízható adatokkal szolgál. Láttelel *társas gyökereink* állapotáról, mely számszerűen bemutatja, hogy a Kavanaugh által leírt *áruformájú lét* Magyarországon is egyre inkább teret nyer a *személyes forma* rovására. Minden olyan stratégia felvázolásában hasznos segédeszköz lehet az írás, amely e tendencia lassítását, megfordítását célozza. (Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002)